

Origen i desenvolupament de l'escriptura al Pròxim Orient, Egipte i el Mediterrani

Mònica Bouso García

PID_00236775

Temps de lectura i comprensió: **4 hores**

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Introducció	7
1.1. Mites i divinitats associats a l'escriptura	8
1.2. Funcionalitat de l'escriptura	8
2. El Pròxim Orient	9
2.1. El sistema cuneïforme	10
2.1.1. Els precursors del sistema d'escriptura (protocolcuneïforme)	11
2.1.2. Les primeres tauletes: les troballes d'Uruk i Jemdet Nasr	13
2.1.3. El funcionament del sistema d'escriptura cuneïforme ..	14
2.1.4. Les llengües que empren el sistema d'escriptura cuneïforme	15
2.2. Els sistemes alfabètics	16
2.2.1. L'alfabet lineal	16
2.2.2. L'alfabet cuneïforme	17
3. Egipte	20
3.1. Els sistemes d'escriptura a Egipte	21
3.1.1. El jeroglífic	21
3.1.2. El hieràtic	23
3.1.3. El demòtic	23
3.1.4. El copte	23
3.2. Les llengües	23
3.3. El desenvolupament de l'escriptura egípcia	23
4. El món Egeu	27
4.1. Els sistemes sil·làbics i les llengües que els van emprar	27
4.1.1. L'escriptura pictogràfica	28
4.1.2. El disc de Festos	28
4.1.3. El Lineal A	29
4.1.4. El Lineal B	30
4.2. El sistema alfabètic i la llengua grega	31
5. Roma	35
5.1. La transmissió de l'alfabet	35
5.2. Les llengües d'Itàlia	41

Glossari	43
Bibliografia	44

Introducció

Indubtablement l'escriptura és un dels assoliments més transcendents de la cultura humana, i la seva consecució permet no només deixar per escrit un text, sinó la possibilitat de tornar-hi, d'analitzar-lo, de reflexionar-hi. Tradicionalment, la seva aparició ha marcat la línia que donava inici a la història. I aquesta història –com resa el títol del llibre de Samuel Noah Kramer, una de les figures més preeminents de l'Assiriologia–, va néixer a Sumer.

Però cal remarcar que el naixement de l'escriptura no significa l'aparició de la cultura, sinó que és el seu producte, és a dir, l'escriptura és el resultat d'una cultura complexa i madura, i no la seva causa. Quan es comencen a anotar rudimentàriament els processos econòmics *ca.* 3200 a la Baixa Mesopotàmia, aquesta civilització havia assolit ja uns nivells extremament complexos d'organització, i davant d'aquesta complexitat els escribes van haver de redactar les primeres llistes lèxiques i vocabularis per tal d'ordenar un nombre ingent de dades. En definitiva, l'escriptura representa l'atestació de la complexitat social, econòmica i ideològica de la cultura de la qual deixa constància amb el seu testimoni escrit.

Ràpidament, aquesta invenció es va desenvolupar enormement i es va expandir a tots els àmbits de la vida. De tal manera que al registre de rebuts econòmics s'hi van afegir textos literaris, i de l'agrupació de tauletes dins d'una gerra es va passar a la composició d'arxius i, finalment, a la creació de biblioteques com la del monarca assiri Assurbanipal a Nínive, al segle VII. Precisament, l'excavació d'aquesta biblioteca, entre els anys 1846 i 1854, va fer sortir a la llum la tauleta XI de *l'Epopèia de Guilgameš*, que conté el relat del diluvi. El testimoni d'un relat del diluvi anterior al relat bíblic, com es pot imaginar, va traspasar la societat victoriana de l'època i va donar inici a la descoberta d'un món fins aleshores perdut.

En aquest mòdul tractarem la invenció, la difusió i l'adaptació de l'escriptura en les principals cultures de l'Antic Orient, Egipte, l'Egeu i Itàlia. Anirem, per tant, primer a l'origen de l'escriptura a la Baixa Mesopotàmia, amb el sistema cuneïforme, i a Egipte, on es van desenvolupar diversos sistemes, entre els quals el jeroglífic. Veurem, seguidament, els sistemes sil·làbics emprats a la Creta minoica i a la cultura micènica. I explorarem la invenció del sistema alfabètic al Llevant i la seva difusió al llarg del Mediterrani: a Grècia, primerament, i més tard a Itàlia. La difusió de l'alfabet va ser imparable fins a esdevenir el sistema d'escriptura predominant en el món occidental actual.

Bibliografia recomanada

Kramer, Samuel Noah (2010). *La historia empieza en Sumer. 39 primeros testimonios de la historia escrita*. Madrid: Alianza Editorial.

Nota

Si no s'especifica el contrari totes les dates són abans de Crist.

Nota

Les paraules amb asterisc es troben definides al Glossari.

Objectius

Els objectius que l'alumne ha d'aconseguir una vegada estudiats els continguts del mòdul són els següents:

- 1.** Reconèixer la importància que ha tingut l'emergència i la utilització de l'escriptura en totes les facetes del desenvolupament de les societats, tant del passat com del present.
- 2.** Reconèixer la diferència entre sistema d'escriptura i llengua, així com identificar els diferents sistemes d'escriptura i les distintes llengües que els han emprat.
- 3.** Comprendre el procés de desenvolupament dels diferents sistemes d'escriptura i la funcionalitat a la qual responien.
- 4.** Entendre el gran canvi que va suposar la invenció del sistema alfabètic i les seves conseqüències.

1. Introducció

El Pròxim Orient antic va generar diversos sistemes d'escriptura. El primer va aparèixer a la Baixa Mesopotàmia *ca.* 3200 era el sistema cuneïforme que enregistra la llengua sumèria. Una mica més tard, *ca.* 3000, a Egipte va sorgir el sistema jeroglífic. Alguns investigadors han suggerit que l'escriptura egípcia va rebre influències del sistema mesopotàmic; si va ser així, l'únic element va ser la idea d'escriure en pictogrames, ja que com veurem els dos sistemes són independents. L'escriptura sumèria, com l'egípcia, originàriament va usar pictogrames, però molt ràpidament els signes van servir no només per representar la cosa dibuixada, sinó que també van ser usats amb un valor purament fonètic per representar paraules que no es podien expressar mitjançant una imatge concreta. De tal manera, els signes van representar tant paraules (logogrames) com síl·labes (sil·labogrames) que es combinaven per registrar el llenguatge.

L'escriptura sumèria té una llista de sis-cents signes (més durant el període arcaic), dels quals aproximadament tres-cents s'utilitzaven ordinàriament en un determinat període. La llista dels signes egipcis inclou més de quatre-cents; tot i que no es van fer servir tots simultàniament, representava una tasca formidable aprendre la totalitat dels signes utilitzats en un sol període. Atesa tal complexitat, només un escriba amb anys de formació i capacitat intel·lectual podia llegir i escriure amb facilitat. Inevitablement, l'escriptura va romandre una possessió exclusiva d'una minoria, generalment funcionaris reials i sacerdots, per tant, vinculats a la corona i al temple. En definitiva, l'escriptura era un monopoli de la cort.

De seguida, aquests sistemes d'escriptura van ser seguits per altres: el Protoelamita, *ca.* 3000; el Protoíndic, *ca.* 2200; el Cretenc, *ca.* 2000, i el Xinès, *ca.* 1500. Tots són sistemes d'escriptura extremament complexos i difícils de manipular.

La invenció de l'alfabet va proporcionar un nou sistema d'escriptura d'una gran simplicitat. El primer alfabet documentat té només vint-i-set o vint-i-vuit signes, i, aviat, es va simplificar (*ca.* 1250) als vint-i-dos signes. Cada signe representa un sol fonema consonàntic. El sistema era completament fonètic. Atesa la particularitat de les llengües semítiques, les vocals no es van registrar en aquests primers alfabetes. La senzillesa del sistema permetia a qualsevol ser capaç de llegir i escriure. Conseqüentment, l'ús de l'escriptura es va difondre ràpidament.

Tant és així que, vers el segle VIII, els hel·lens van adaptar l'alfabet fenici per registrar la seva llengua indoeuropea* anotant, aquest cop, les vocals. Aquest nou sistema va ser de nou adaptat per anotar una nova llengua. Aproxima-

dament un segle més tard, els habitants del Laci van desenvolupar l'alfabet llatí, l'ancestre directe dels alfabetos usats per escriure les diverses llengües de l'Europa actual.

1.1. Mites i divinitats associats a l'escriptura

Conseqüentment, l'escriptura en totes aquestes civilitzacions va tenir un paper fonamental indissociable al seu desenvolupament. No és, per tant, sorprenent comprovar com l'escriptura es va associar a elements divins. Cal remarcar que a l'antiguitat la religió impregnava totes les facetes de la vida humana, i, per tant, trobem la seva empremta arreu. A Mesopotàmia, la dea Nisaba o Nidaba, originàriament dea sumèria de la canya i del cereal, va ser després també de l'escriptura i de les ciències, sobretot les astrològiques; en el I mil·lenni el seu espòs fou el déu babilònic Nabu, el savi déu de Borsippa, patró d'escribes; el símbol d'ambdós era el càlam. Curiosament, segons el *Mite d'Enmekar*, va ser a Uruk on es va posar per primera vegada una paraula en una tauleta, i justament és a Uruk on s'han trobat les primeres tauletes.

A Egipte, l'associació entre escriptura i religiositat va més enllà: la llengua és definida com la parla dels déus, manifestant de tal manera el seu caràcter sagrat; sacralitat que va ser recollida pel terme grec que definia l'escriptura egípcia amb el mot jeroglífic (del grec *hierós*, 'sagrat', i *glýphō*, 'gravar'). Es considerava que el déu Thot havia inventat l'escriptura i, fins i tot, les llengües dels pobles estrangers; el seu poder sobre les paraules el convertia en un mag.

També el món grecoromà va compartir aquesta idea de la sacralitat de l'escriptura, com exemplifica el testimoni de Diodor de Sicília, en el qual narra que l'escriptura va ser un regal de Zeus a les muses (Diodor de Sicília, 5.74.I-3).

1.2. Funcionalitat de l'escriptura

Al llarg d'aquestes pàgines intentarem exposar les dades que tenim sobre l'origen i el desenvolupament que va tenir l'escriptura en cada una d'aquestes civilitzacions. Aquest objectiu inclou plantejar-nos: quin va ser el primer ús de l'escriptura? Per quin motiu va aparèixer? A quina necessitat o voluntat responia?

Per intentar respondre a aquestes qüestions analitzarem els primers vestigis preservats que ens han arribat d'aquest primer ús de l'escriptura. És a dir, estudiarem els testimonis més antics recuperats; això no significa que, necessàriament, siguin els primers exemplars, ja que l'atzar de la descoberta i la capacitat de sobreviure dels materials emprats han condicionat, en gran mesura, el registre del que disposem.

2. El Pròxim Orient

Durant tres mil·lennis, les civilitzacions del Pròxim Orient van utilitzar el sistema d'escriptura cuneïforme, adaptant-lo a les diferents llengües de les diverses cultures que el van emprar. El sistema consistia a escriure amb un estilet sobre tauletes de fang. El fet que aquest material sigui molt resistent, i pràcticament indestructible si a més ha patit un procés de cocció, és el que ha garantit la preservació de milers de tauletes de fang fins als nostres dies.

Mapa amb la localització dels jaciments arqueològics que han proporcionat la majoria de tauletes cuneïformes, i en el qual es pot observar la seva difusió. Font: *Wikimedia Commons*

Aquest sistema d'escriptura va derivar en les escriptures alfabètiques, en tinta i pinzell, amb les quals el cuneïforme va coexistir durant segles fins que finalment va ser reemplaçat per l'escriptura alfabètica aramea sobre paper, que proveïa un sistema més eficient de manipular la informació.

2.1. El sistema cuneïforme

El sistema d'escriptura cuneïforme va ser utilitzat pel món de l'antiga Mesopotàmia des de finals del IV mil·lenni fins al segle II. El seu nom deriva del llatí *cuneus*, 'cunya', per la seva aparença d'impressions triangulars sobre l'argila fetes amb un estilet de canya. Sembla ser que el sistema va ser inventat pels sumeris, ca. 3200, a la Baixa Mesopotàmia per ser adaptat per moltes altres llengües del Pròxim Orient. Entre les llengües que van utilitzar el sistema d'escriptura cuneïforme trobem, en primer lloc, l'accadi (i les seves variants), l'eblaïta, l'hittita, l'ugarític i l'elamita.

El desxiframent del sistema cuneïforme

El cuneïforme no va ser desxifrat fins a mitjan segle XIX, quan E. Hincks, H. C. Rawlinson, J. Oppert i H. F. Talbot van competir el 1857 traduint cada un pel seu compte un text accadi, el prisma octogonal dels *Annals* del rei assiri Tiglat-Pileser I, aconseguint resultats idèntics (cf. Bottéro, 1987)

L'aparició de l'escriptura s'ha d'emmarcar en el context dels canvis que s'estaven produint a la Baixa Mesopotàmia al IV mil·lenni. Aquest període està caracteritzat per tota una sèrie d'innovacions en molts àmbits que seran decisives per al desenvolupament d'aquestes societats, com l'aparició de la ciutat, de l'urbanisme, de l'arquitectura monumental i de l'escriptura.

Econòmicament, l'augment de la productivitat agrícola, premissa fonamental que garanteix a les comunitats uns excedents alimentaris, havia permès mantenir especialistes a temps complet. Aquest augment anava lligat a l'eficiència del sistema de canals d'irrigació i a la interdependència econòmica al llarg d'una gran regió (xarxa de vilatges, petits poblats, grans poblats i ciutats), que va originar un pol redistributiu central. Socialment i cultural, van sorgir noves formes d'organització social, com l'especialització professional. Aquesta societat jerarquitzada i ben organitzada necessitava d'una autoritat, que alhora necessitava una legitimitat ideològica que va trobar en la religió. La funció dels temples, per tant, va ser recol·lectar i redistribuir els productes, unes tasques que van ser crucials per a la formació de l'estat. La imposició d'unes taxes requeria, doncs, d'una autoritat i d'una administració que ho poses en funcionament, un sistema de mesures i un sistema de càlcul precís per registrar grans magatzems i un sistema de penalització per als incompliments. En definitiva, la gestió d'aquesta economia redistributiva coercitiva implicava una enorme tasca.

De tal manera, es van desenvolupar noves formes d'organització administrativa fonamentalment per a un ús comptable, com: el segell cilíndric, les *bullae*, els *tokens* o fitxes i les primeres tauletes amb inscripcions numèriques (tots trobats als nivells VI-IV del districte de l'Eanna, a Uruk). El resultat d'aquest procés va ser l'aparició de l'escriptura com una innovació tecnològica, dissenyada per complir una funció administrativa.

Així doncs, l'escriptura a Mesopotàmia va servir, en primer lloc, per registrar els assumptes d'una extensa xarxa burocràtica que controlava les feines, els materials i els recursos alimentaris.

A mida que l'escriptura esdevenia més flexible i més competent transcrivint missatges, el seu objectiu es va expandir de l'esfera administrativa a les esferes de la narració i la creació literària. De simples llistes, els textos es van estendre a la poesia, la prosa, les cròniques i l'èpica, així com també a textos magicoreligiosos, científics, lingüístics, etc. Característica de la cultura mesopotàmica va ser la confecció de llistes de tot tipus: de vocabulari agrupats per categories, llistes bilingües, llistes de frases legals i formes gramaticals, sil·labaris, diccionaris dialectals, cosmologies i comentaris explicatius, entre d'altres.

Els escribes rebien una formació professional per esdevenir funcionaris de l'administració. Tot i que la pràctica escriptural va romandre en les mans d'una hàbil i especialitzada elit, la seva producció va arribar a la vida pública i privada: des de les inscripcions monumentals i la diplomàcia internacional fins a la correspondència privada, els contractes i els assumptes diaris de comptabilitat i d'intercanvi de productes.

De la mateixa manera, l'escriptura també es va expandir de les tauletes d'argila a altres materials, com les esteles de pedra i els baixos relleus a les parets dels palaus. Com per exemple el famós Codi d'Hammurabi, segle XVIII, i els relleus parietals dels palaus de les capitals assíries de Kuyunjik, molts dels quals es conserven al Museu Britànic de Londres.

Aquests desenvolupaments van tenir lloc durant mil·lennis, però vegem ara com es va originar aquest primer i enginyós sistema d'escriptura en l'època arcaica.

2.1.1. Els precursors del sistema d'escriptura (protocuneïforme)

Abans que els sumeris desenvolupessin el primer sistema d'escriptura, al IV mil·lenni, per a finalitats administratives i comptables, al Pròxim Orient la comptabilitat ja era practicada, des de l'aparició de l'agricultura, mitjançant una sèrie de mecanismes. La investigadora Demise Schmandt-Besserat ha estudiat aquests sistemes i hi ha vist en ells els precursors directes del desenvolupament del sistema d'escriptura cuneïforme. A aquests precursors se'ls ha anomenat protocuneïforme, definint l'estadi previ a la consecució del sistema. Es tractava, bàsicament, de l'ús de fitxes (els anomenats *tokens*) que es va anar ampliant amb la introducció de fitxes més complexes, les *bullae* segellades amb fitxes a l'interior, el segell cilíndric, i, finalment, les tauletes numèriques.

Però com funcionaven aquests mecanismes? Ja amb la introducció de l'agricultura al Pròxim Orient s'atesten mecanismes per a la comptabilitat, fonamentalment: petites fitxes –comptadors modelats en argila sota diferents formes geomètriques, llises, sense marques, cada una simbolitzant un deter-

Lectura complementària

Una de les obres mestres de la literatura mesopotàmica és *l'Epopeia de Guilgameš*, cf. Sanmartín, J. (2005). *Epopeya de Gilgames, rey de Uruk*; traducción y edición de Joaquín Sanmartín. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona; Madrid: Trotta.

Bibliografia recomanada

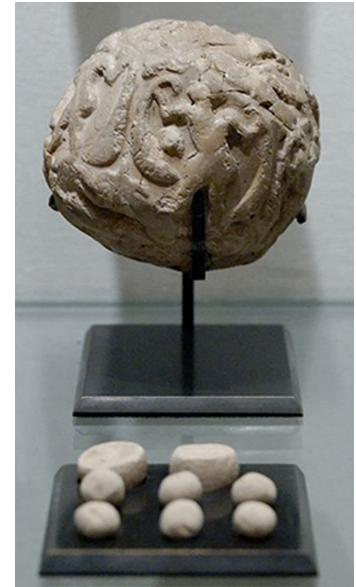
Schmandt-Besserat, Demise (1989). «Two Precursors of Writing: Plain and Complex Tokens», a: Senner, Wayne M. (ed.). *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, pp. 27-41.

minat producte– i segells gravats. Amb l'aparició de les ciutats, al IV mil·lenni, el sistema es va complicar amb l'aparició de fitxes complexes, les *bullae*, i el segell cilíndric. Les fitxes complexes presentaven un gran repertori de formes i de marques fetes amb un estilet sobre la seva superfície. Una altra diferència respecte a les senzilles és la seva distribució geogràfica: mentre que les primeres es troben àmpliament difoses per tot el Pròxim Orient, les segones s'han documentat únicament en assentaments de la Baixa Mesopotàmia del IV mil·lenni, com per exemple a Uruk.

Aquestes fitxes formaven part d'un sistema de càlcul i mnemotècnic usat per organitzar i emmagatzemar les dades econòmiques. Així doncs, unes fitxes significaven coses i les altres nombres. En determinats casos, una combinació d'ambdues s'introduïa a l'interior d'una bola d'argila (*bullae*) i es tancava, segellant un tracte comercial; amb el temps, l'operació es va imprimir en la superfície de la bola, i finalment, la impressió es va realitzar sobre una superfície plana donant origen a les tauletes numèriques.

Aquest procediment va tenir conseqüències per a l'origen de l'escriptura sumèria. Les fitxes simples van ser reemplaçades per la marca del seu negatiu en la tauleta de fang i les complexes donaren lloc als pictogrames incisos. La dualitat del sistema va portar a desenvolupaments ulteriors: els signes impresos evolucionaren a l'expressió de quantitats de coses comptades (és a dir, a la utilització de numerals abstractes), mentre que els pictogrames incisos indicaren la natura de les coses comptades (pictogrames que lentament van evolucionar per adquirir valors fonètics). És curiós assenyalar que aquesta dualitat es manté en el nostre propi sistema que utilitza numerals (ideogrames) i lletres (signes fonètics). Finalment, doncs, les fitxes van ser reemplaçades. El nou sistema de registre era molt més pràctic, ja que les tauletes mostraven clarament els signes, i ràpid, ja no calia fer fitxes.

Conseqüentment, es poden identificar dos passos en l'evolució del sistema de càlcul mesopotàmic: el primer pas va tenir lloc *ca.* 8000, quan les fitxes de diverses formes varen ser usades per comptar diferents mercaderies en una correspondència d'un a un. El segon gran pas va ser la introducció de numerals abstractes quan es van imprimir signes mostrant unitats de mesures de gra, els nombres abstractes: 1, 2, 3, es van expressar mitjançant una, dues i tres cunyes, i l'ús de signes circulars per a les desenes, reemplaçant les deu cunyes pel signe 10.

Bola d'argila amb un conjunt de fitxes comptables del període Uruk, 4000-3100, procedent de les excavacions a l'acròpolis de Susa de Roland de Mecquenem 1933-1939 (Museu del Louvre). Font: *Wikimedia Commons*

Tauleta protocuneïforme, probablement procedent del sud mesopotàmic, ca. 3100-3000. Font: *Wikimedia Commons*

2.1.2. Les primeres tauletes: les troballes d'Uruk i Jemdet Nasr

Les tauletes més antigues procedeixen dels nivells arqueològics IV-III excavats al districte d'Eanna d'Uruk (moderna Warka) i del jaciment de Jemdet Nasr, tots dos ubicats al sud de Mesopotàmia. La datació d'aquestes tauletes és d'aproximadament el 3300 i el 2900.

D'aquesta època arcaica es compta amb més de 5.000 textos, entre tauletes i fragments de tauleta. El tipus de textos són majoritàriament econòmics (ca. 80%), i la resta són llistes lexicals (ca. 20%). Els textos són essencialment logogràfics, és a dir, cada signe correspon a una cosa/objecte/idea. Els missatges escrits són molt simples i responen a una necessitat comptable i mnemotècnica; és, per tant, difícil poder establir en quina llengua s'han de llegir. La comparació amb grafemes cuneïformes d'èpoques històriques posteriors –encara que al llarg dels segles hi va haver grans canvis, tant en la forma dels signes com en el repertori de signes en ús– ha permès desxifrar vora del 75 % d'aquests primerencs signes arcaics.

Al principi, els signes es dibuixaven suaument sobre la superfície humida del fang amb un instrument punxegut, però aviat es va adoptar la tècnica d'imprimir el contorn del signe sobre l'argila amb un estret estilet de canya. Aquest mètode va donar la característica forma de cunyes als signes i es va iniciar el procés de reduir l'original signe pictogràfic a una convencional combinació de línies. Els elements bàsics dels signes cuneïformes són el cuny i el ganxo (o *Winkelhaken*). El procés d'abstracció dels signes va ser gradual però continu. L'orientació dels signes també va patir canvis al llarg del temps.

2.1.3. El funcionament del sistema d'escriptura cuneïforme

Acabem de descriure l'inici del procés; el següent pas i el definitiu, el que va donar origen a l'escriptura, va tenir lloc quan els signes (numerals i objectes) ja no representaven coses i quantitats (pictogrames) sinó paraules d'una determinada llengua (logogrames i sil·labogrames). És a dir, quan es pot llegir un text en una llengua específica. És a partir del 2500, amb els textos de Šuruppak (moderna Fara) i Abu Salabikh, que tenim els primers documents cuneïformes llegibles, i la llengua que expressen és la llengua sumèria.

Per a que el sistema funcioni ha de ser capaç, per tant, de registrar una llengua concreta, i el sistema cuneïforme sumeri ho va fer amb la utilització de diversos tipus de signes. Aquests són els logogrames, els sil·labogrames, els determinatius i els marcadors semàntics. És a dir, el sistema inventat pels sumeris, i desenvolupat més tard pels accadis, consistia en la combinació d'un determinat grup de signes.

Els **logogrames** són signes que corresponen a una o diverses paraules, són els signes primigenis del sistema. Podem dir que segueixen el mateix principi que els ideogrames (signes que representen una idea) i els pictogrames (signes que representen una cosa/idea mitjançant un dibuix clarament identificable). Els **fonogrames** són signes amb una lectura fonètica determinada, és a dir, quan el signe ha adquirit un valor fonètic sil·làbic. Els **determinatius** són signes introduïts pels escribes per ajudar a llegir els signes que acompanyen. Els **marcadors semàntics** (coneguts també com a determinatius o classificadors) són signes que indiquen a quin camp semàntic pertany el signe o la paraula que acompanyen. És a dir, un camp semàntic concret tindrà un signe que el representi; per exemple, per indicar el camp semàntic de la divinitat s'utilitzava el signe DINGIR ('déu', en sumeri), de tal manera que quan el signe NAGA havia de ser entès en un context determinat com la dea Nisaba s'afegia el determinatiu de noms divins DINGIR.

Una de les peculiaritats i complexitats del sistema d'escriptura cuneïforme és la polivalència i la polifonia dels diversos signes. És a dir, un mateix so podia tenir diverses representacions gràfiques i, alhora, un únic signe podia representar més d'una única paraula, com per exemple el signe per a «boca», que pot ser llegit en sumeri com KA, 'boca'; ZU₂, 'dent'; DU₁₁, 'parlar'; INIM, 'paraula', o GU₃, 'veu' (la lectura correcta la indicarà el context). El gran nombre de pictogrames dels primers textos arcaics es normalitza de seguida i el repertori de signes s'estabilitza en uns 600.

També la forma de les tauletes va anar canviant al llarg del temps i diversificant en funció de la categoria del text que havia de ser inscrit. Les tauletes es van dividir en columnes i subcolumnes, llegides d'esquerra a dreta, i dintre de les

Determinatiu DINGIR (AN), que significa 'cels' i que s'utilitza per marcar els elements de caràcter diví com els déus. Font: Wikimedia Commons

Estudi d'una tauleta cuneïforme

Per estudiar una tauleta cuneïforme el primer que caldrà fer és la seva transliteració, és a dir, reconstruir signe per signe del cuneïforme a l'alfabet llatí. El segon pas serà la transcripció (o normalització), és a dir, reconstruir la llengua i la pronunciació d'aquell text. I finalment, la seva traducció.

caselles de dalt a baix. La forma usual d'una tauleta era rectangular, més llarga que ampla i lleugerament arrodonida pels costats. Les tauletes circulars, o en forma de disc, estaven reservades als exercicis escolars dels escribes.

2.1.4. Les llengües que empen el sistema d'escriptura cuneïforme

Tot i que el sistema cuneïforme va ser dissenyat per enregistrar la llengua sumèria, seguidament va ser adaptat pels accadis per anotar la seva llengua. Escrits en aquestes dues llengües pertanyen la majoria de documents conservats. Però no van ser les úniques a utilitzar el cuneïforme, pobles ben diversos amb llengües ben diverses van adaptar el sistema per expressar les seves parles, com per exemple les que citem a continuació:

1) El **sumeri** és una llengua aïllada, ergativa*, aglutinant*, eminentment monosil·làbica. Vers el 2000 va deixar de ser llengua parlada, però no va desaparèixer, va sobreviure fins a la fi de l'ús del cuneïforme com a llengua escolàstica i esotèrica.

2) L'**accadi** és una llengua semítica* que es caracteritza per ser flexiva, nominatiu-acusativa i per presentar el que s'anomena trilateralitat, és a dir, les tres lletres que formen l'arrel de la paraula contenen tota la seva càrrega semàntica. El seu llarg ús en el temps va implicar canvis i diferenciacions dialectals, les principals es recullen en el següent quadre.

2500-2000	Accadi antic	
2000-1500	Babilònic antic	Assiri antic
1500-1000	Babilònic mitjà	Assiri mitjà
1000-600	Neobabilònic	Neoassiri
600-100	Babilònic tardà	

D'entre les principals llengües que van utilitzar el sistema cuneïforme destaquem l'**hittita** és la llengua indoeuropea escrita més antiga que coneixem (1750-1220) i la tercera en nombre de textos conservats. L'**elamita**, llengua aglutinant (2300-350) que es parlava a la zona del sud-oest de l'actual Iran. En aquesta zona trobem també l'**antic persa**, llengua indoeuropea, utilitzada fonamentalment per a les inscripcions reials aquemènides des de Darius I (522-486) fins a Artaxerxes III (359-338). L'**hurrita**, llengua aglutinant i ergativa que va estar en ús des de finals del III mil·lenni fins a finals del II mil·lenni. Altres llengües són les documentades a la zona de l'actual Síria, totes dues pertanyen a la família semítica: l'**ebraïta** (ca. 2500-2000) i l'**ugarític**, llengua registrada en el sistema sil·làbic però també en un sistema cuneïforme alfabètic d'uns trenta signes (1300-1200).

2.2. Els sistemes alfabètics

La invenció de l'alfabet és un esdeveniment únic i excepcional en la història de la humanitat i va tenir lloc només una vegada, probablement vers el segle XVIII. Totes les escriptures alfabètiques deriven en última instància d'aquest primer alfabet: l'alfabet cananeu* antic i del seu descendent immediat: l'alfabet lineal fenici arcaic.

Cal, però, destacar que aquest innovador i singular invent es va materialitzar gràficament de diverses maneres, bàsicament el lineal i el cuneïforme.

2.2.1. L'alfabet lineal

L'estudi dels orígens de l'alfabet es va iniciar amb la descoberta el 1905 de les inscripcions protosinaïtiques del jaciment de Serābîṭ el-Khâdem, a la península del Sinaí, per sir Flinders Petrie. Durant les tasques d'excavació d'aquest jaciment, on es localitzen les mines de turquesa explotades pels antics egipcis, es van trobar una dotzena d'inscripcions en una escriptura pictogràfica desconeguda. Les expedicions de Harvard el 1927, el 1930 i el 1935 van expandir el corpus, i recentment, el 1999, noves inscripcions han aparegut a Wadi el-Hol, a Egipte, a uns 400 quilometres a l'oest de Luxor. En l'actualitat, el corpus d'aquest tipus d'escriptura és de prop de 31 inscripcions, no totes llegibles i amb una cronologia no del tot consensuada, sembla ser que s'haurien de datar *ca.* 1600.

La distribució dels signes feia evident que les inscripcions eren alfabètiques. El primer intent de desxifrar-les el va fer sir Alan Gardiner el 1915. Gardiner va identificar que els signes seguien un principi acrofònic*. Era ben conegut que els noms de les lletres en fenici derivaven d'atribuir a un ideograma el valor fonètic de la consonant inicial de la paraula que representava, per exemple: *aleph* per *ʔalp*, 'bou'; *bet* per 'casa'. Subseqüentment, la traducció que va proposar era: *lbʕlt* [*la-baʕlati*], '[dedicat] a la senyora', essent Baalat l'epítet favorit per a la dea cananea Ašera, identificada amb la divinitat egípcia Hathor, llur temple dominava Serābîṭ el-Khâdem; la lectura semblava, doncs, altament adequada. Gardiner també va proposar que aquest antic alfabet cananeu hauria estat dissenyat sota la inspiració dels jeroglífics egipcis. El desxiframent parcial de Gardiner va ser molt discutit, discussió que encara és vigent; cal tenir en compte que el corpus és encara força reduït i que no està totalment desxifrat.

A la llum de les descobertes actuals, es poden classificar les inscripcions alfabètiques en diferents grups:

1) Inscripcions protocananees o antic cananeu: es tracta de signes alfabètics pictogràfics, datats entre els segles XVII i XII. Han estat trobades a Síria-Palestina. Les inscripcions protosinaïtiques pertanyen a aquest grup.

2) Inscripcions lineals fenícies, fàcilment llegibles. Aquesta escriptura alfabètica és l'ancestre de l'antic hebreu, l'arameu i de les escriptures gregues. Comencen a documentar-se al segle XI.

La relació precisa entre l'alfabet protocananeu i l'alfabet lineal fenici arcaic va romandre incerta fins al 1953, quan es van descobrir un grup de fletxes inscrites trobades prop de Betlem, a 'El-Khaḍr, datades *ca.* 1100. Aquestes inscripcions semblen pertànyer al moment en què els pictogrames del protocananeu evolucionen cap a l'alfabet lineal fenici arcaic. Totes presenten la mateixa breu inscripció, que és clarament desxifrabla: ḥṣ 'bdlb't [bn 'nt], 'punta de fletxa de 'abdlab'r't [fill de] Bin 'Anat'. A més, aquests noms són ben coneguts en aquest període. El descobriment de les puntes de fletxa de 'El-Khaḍr va portar ràpidament al desxiframent d'una bacina de finals del segle XIII procedent de Lachish i a noves lectures de les inscripcions protosinaítiques.

De tal manera, es reconeixen clarament per primera vegada certs trets dels dos estils d'escriptura alfabètica. El protocananeu era multidireccional: escrit horitzontalment de dreta a esquerra o d'esquerra a dreta, i verticalment. També es va usar l'escriptura *boustrophedon**. La direcció de l'escriptura lineal fenícia es va fixar de dreta a esquerra, l'escriptura horitzontal es va estandarditzar i la posició de les lletres va quedar fixada. En els sistemes cananeus antics, les lletres (pictogrames) miraven cap a la direcció de l'escriptura. La primera escriptura grega era multidireccional, fet que indica que va ser copiada abans del moment en què l'estandardització de la direcció i la posició va tenir lloc.

2.2.2. L'alfabet cuneïforme

Les excavacions a Ugarit (l'actual Raš-Šamrah) del 1929 van treure a la llum descobertes epigràfiques impressionants. A Ugarit s'han documentat dos sistemes diferents d'escriptura, el cuneïforme sil·làbic i l'alfabètic, que enregistren tres llengües: les semítiques accàdia i ugarítica i la llengua hurrita.

El grup principal de textos contenia obres èpiques i mitològiques inscrites en un sistema alfabètic cuneïforme en un dialecte cananeu antic del segle XIV. Aquest alfabet es coneix normalment amb el nom de l'**alfabet ugarític**. Tot i que ara és clar que aquest sistema és només una variant d'un alfabet cuneïforme usat molt més àmpliament a l'antiga Síria, al Líban i a Palestina, i, per tant, sembla més adient anomenar-lo **alfabet cuneïforme**.

L'alfabet ugarític estàndard conté vint-i-nou signes o grafemes i va estar en ús durant els segles XIV i XIII a Ugarit i al seu entorn. Es coneix també una variant «reduïda» d'aquest alfabet amb prop de vint-i-dos signes, atestat per uns quants exemplars procedents d'Ugarit i per altres troballes, probablement tots datats cap als segles XIII-XII. Ambdós probablement deriven d'un alfabet comú cuneïforme cananeu de vint-i-set grafemes. El reduït conjunt de grafemes reflecteix l'àmplia fusió de fonemes que es va produir probablement al segle XIII en els dialectes cananeus del sud. Els signes de l'alfabet protocana-

Bibliografia recomanada

Woods, Christopher (ed.) (2010). *Visible Language. Inventions of writing in the Ancient Middle East and beyond*. Chicago: Oriental Institute Museum Publications, 32.

neu exhibeixen la mateixa reducció durant el mateix període. No hi ha dubte, doncs, que l'alfabet cuneïforme cananeu es va desenvolupar sota la inspiració de l'alfabet pictogràfic protocananeu, tal com queda palès per la documentació dels primers abecedaris descoberts a Ugarit publicats el 1957. Es tracta d'un grup d'abecedaris que llisten els signes alfabètics, seguint el mateix ordre que sobreviu en l'hebreu, l'arameu i el grec. Un altre, malauradament trencat, llista els signes de l'alfabet cuneïforme en ordre i afegeix una columna de signes sil·làbics babilonis, fet que permet reconstruir el nom que tenien les lletres de l'alfabet al segle XIV: aquests són *'alp*, *bêt* i *gaml*, els noms ancestrals de les posteriors lletres fenícies i gregues.

Alfabet Ugarític					
'a	b	g	h	d	h
w	z	h	t	y	k
š	l	m	d	n	z
s	'	p	š	q	r
t	g	t	i	u	s ₂

Font: Wikimedia Commons

Però com es va originar aquest alfabet comú?

L'alfabet pictogràfic es va dissenyar sota la influència directa de l'escriptura egípcia jeroglífica. Molts dels pictogrames deriven clarament de models jeroglífics. A més, l'escriptura egípcia té la peculiaritat –a diferència del cuneïforme sil·làbic– d'annotar només les consonants, peculiaritat que sobreviu en els alfabet cananeus i fenicis. En realitat, l'egipci posseeix el que s'anomena un pseudoalfabet, és a dir, signes que representen una consonant. No obstant això, els escribes egipcis van usar aquests signes sempre en conjunció amb signes bilíters i trilíters; conseqüentment, l'egipci va romandre sempre un sistema sil·làbic i aquest pseudoalfabet mai es va desenvolupar per esdevenir un veritable alfabet.

Vegem un exemple per aclarir el que estem explicant: el títol del faraó «el rei de l'Alt i el Baix Egipte», literalment «el que pertany al jonc (símbol de l'Alt Egipte) i a l'abella (símbol del Baix Egipte)», s'escribia *n-sw-bi't*, és a dir, amb un signe jeroglífic monolíter, un de bilíter i un de trilíter. Teòricament podia haver escrit *n-s-w-b-i-t*; tots aquests signes estan disponibles, però l'escriba egipci, lligat a la tradició, no ho va fer mai, potser ni tan sols va pensar en aquesta possibilitat.

El sistema alfabètic cananeu va aparèixer quan es va veure que es podia escriure usant un únic signe per representar una única consonant. Les vocals van romandre sense anotació. Aquest sistema és molt adequat per al semític occidental, cada síl·laba comença amb una consonant i l'estructura vocàlica és simple. La invenció va consistir, d'una banda, a idear pictogrames representant fonemes consonàntics seguint el principi acrofònic; i, de l'altra, a donar als signes un ordre fix amb noms fixos, un ordre que sobreviu en l'actualitat. La genialitat del sistema és, doncs, la seva simplicitat, simplicitat que requereix d'una extraordinària capacitat d'abstracció.

El resultat, per tant, va ser la creació d'un alfabet amb una notació incompleta del llenguatge, ni el cananeu ni el fenici van registrar les vocals. Durant el segle XI, els arameus van adaptar l'alfabet fenici lineal antic i van idear un rudimentari sistema per anotar certes vocals.

L'arameu va tenir una història remarcable: va passar de ser usat per les ciutats estat aramees de Síria a esdevenir la llengua internacional; és a dir, es va convertir en la llengua oficial de la diplomàcia i del comerç de les cancelleries dels imperis Neoassiri, Neobabilònic i Persa. En època persa (finals del segle VI fins al 332), l'arameu imperial va ser usat des d'Anatòlia fins a Egipte, i des de la costa del llevant fins a Pèrsia. Amb la desfeta de l'Imperi persa, l'arribada d'Alexandre Magne i l'època hel·lenística al Pròxim Orient, les escriptures locals van evolucionar a partir de la cursiva aramea de la cancelleria persa. L'escriptura hebrea moderna deriva de l'escriptura de Judà d'època romana, que al seu torn deriva de la cancelleria de l'Imperi persa. L'escriptura hebrea antiga deriva directament del lineal fenici (de fet, no es va bifurcar del fenici fins al segle X) i va ser poc usada després de la caiguda del Primer Temple i de l'exili babilònic (s. VI).

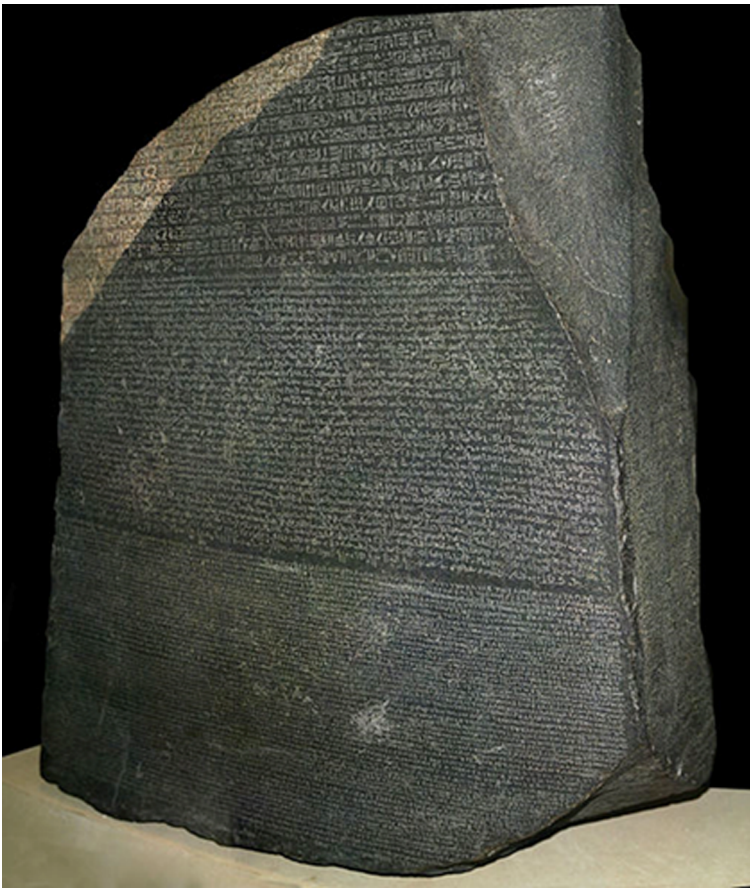
Finalment, pel que fa al suport de l'escriptura, a part d'inscripcions gravades en pedra o metall, normalment textos monumentals, i en tauletes d'argila, en el cas de l'alfabet cuneïforme, la majoria d'escriptures alfabètiques van ser pintades amb carbó en paper, cuir o ceràmica. El paper va ser el material preferit per a finalitats formal: obres literàries i documents legals; fet amb fibres de la planta del paper, era dur i durador. La seva manufactura sembla haver estat monopoli d'Egipte i va ser importat per tot el Pròxim Orient. Fragments trencats de ceràmica (*ostraca*) van ser àmpliament utilitzats per a qüestions diàries: llistes, comptes i cartes. A diferència del paper, que només es conserva en condicions climàtiques molt determinades –com el sec clima dels deserts egipcis–, els *ostraca*, com les tauletes, han perdurat fins a l'actualitat, mentre que els documents en paper i cuir no s'han preservat.

Matres lectionis

El sistema arameu d'anotar les vocals s'anomena *matres lectionis*. Aquest sistema es va difondre per Israel a inicis del segle IX. Es van triar les consonants *h*, *w* i *y* per representar les vocals finals (*w* per marcar *ū*, *y* per marcar *ī*, i *h* per anotar *ā*, *ē* i *ō*), esporàdicament també es va marcar alguna vocal interna. En hebreu es va desenvolupar una notació completa, marcant les vocals llargues i breus durant l'Edat Mitjana, entre els segles VII i IX dC, amb l'ús de símbols per sobre i per sota de la línia de l'escriptura.

3. Egipte

Amb la fi de l'antiga civilització egípcia, la seva escriptura –de la mateixa manera que la cuneïforme a Mesopotàmia– va caure en l'oblit i es va perdre la capacitat d'entendre-la. No va ser fins al 1822 amb el desxiframent de l'escriptura jeroglífica pel filòleg francès Jean-François Champollion, en part gràcies a la pedra Rosetta amb el seu text bilingüe, que es va obrir la porta al coneixement d'aquesta gran civilització.

La pedra Rosetta (Museu Britànic). Font: *Wikimedia Commons*

A finals del IV mil·lenni, simultàniament a Egipte i a Mesopotàmia es produeix l'emergència de les primeres societats complexes. Un factor crucial del procés fou la centralització del poder en mans de pocs individus. Aquest fenomen va propiciar el context per al desenvolupament de l'escriptura (ca. 3300).

Tot i la interacció entre ambdues civilitzacions, el procés de desenvolupament de l'escriptura va ser independent i diferent a Mesopotàmia i a Egipte. S'observen, en primer lloc, diferències en els modes i en les formes d'execució, múltiples en el cas de l'escriptura egípcia: amb el jeroglífic i la seva versió cursiva. El repertori de signes exhibeix remarcablement poques semblances amb els pictogrames sumeris; a diferència del signes sumeris, que esdevingueren

Bibliografia recomanada

Bard, Kathryn, A. (2008). *An introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Publishing.

amb el temps cada cop més abstractes, els egipcis es feren més naturalístics i precisos. Aquest grau de naturalisme és indissociable de la relació que existia a l'antic Egipte entre l'escriptura i la representació pictòrica, on es completaven mútuament en la seva representació. Aquesta associació queda latent en el verb *zš3*, que durant el Regne Antic significava tant «escriure» com «pintar». De fet, a cap altra civilització l'art i l'escriptura es troben tan completament amalgamats.

Cal destacar també que en el cas d'Egipte les dades dels primers usos de l'escriptura provenen de necròpolis. A més, el procés de desenvolupament de l'escriptura a Egipte va ser molt llarg.

El sistema principal d'escriptura: el jeroglífic amb la seva versió cursiva, el hieràtic, va ser utilitzat durant tres mil·lennis, fins i tot durant els períodes de dominació assíria i persa en els segles VII i VI. La fi del sistema jeroglífic va tenir lloc amb l'avenç del cristianisme, que va portar a Egipte un alfabet grec amb algunes modificacions per adaptar-lo a la llengua egípcia, l'anomenat copte.

Hem de tenir present que, tot i que el clima sec dels deserts egipcis permet de manera extraordinària la conservació de la matèria orgànica –com el paper en el qual es registra una part molt important de l'escriptura egípcia–, la seva fragilitat no ha garantit sempre la seva preservació, a diferència de les pràcticament indestructibles tauletes de fang.

3.1. Els sistemes d'escriptura a Egipte

Com acabem de comentar, l'escriptura a Egipte va utilitzar diversos modes d'execució, principalment el sistema jeroglífic, les seves cursives: el hieràtic i el demòtic, i el copte.

3.1.1. El jeroglífic

El sistema d'escriptura jeroglífic es caracteritza per utilitzar diferents tipus d'elements, principalment ideogràfics i fonètics, complementats per altres signes, llur funció és ajudar a la lectura. Ja a les primeres inscripcions dinàstiques es coneixen caràcters jeroglífics usats com a pictogrames, ideogrames i signes fonètics, fet que demostra que aquesta distinció ja va tenir lloc en època pre-dinàstica, és a dir, des dels inicis de l'escriptura.

Per tant, els signes són: pictogrames, ideogrames, fonogrames, determinatius i complements fonètics. Els **pictogrames** són signes que representen un objecte mitjançant un dibuix clarament identificable. Els **ideogrames** són signes que representen una idea, mentre que els **fonogrames** són signes amb una lectura fonètica determinada. Poden ser trilaterals, bilaterals o unilaterals (prop de vint-i-quatre signes). Com ja hem vist, aquests fonogrames només representen sons consonàntics. Aquests signes poden ser polifònics, és a dir, alguns fonogrames poden tenir més d'un valor fonètic, i també homòfons, és a dir,

molts signes que representen objectes completament diferents però que tenen valors similars. Els **determinatius** són signes introduïts pels escribes per ajudar a llegir amb correcció els signes que marquen, com per exemple un parell de cames que s'afegeix a un determinat signe indica que es tracta d'un verb de moviment. I, per últim, els **complements fonètics** són signes alfabètics que ajuden a llegir les paraules.

Finalment, a diferència dels milers de caràcters que es necessiten per escriure el xinès, l'egipci va desenvolupar més de 400 signes al final del període faraònic, el 342. Amb el pas del temps, el hieràtic gradualment va requerir un esforç més gran per aprendre'l, ja que els signes esdevenien més abstractes i més freqüentment es lligaven, però va romandre un equivalent cursiu exacte de l'escriptura jeroglífica.

Himne a Aton, procedent de la tomba d'Ay, El-Amarna. Font: *Wikimedia Commons*

Bibliografia recomanada

Kemp, Barry, J. (2006). *100 jeroglíficos. Introducción al mundo del Antiguo Egipto*. Barcelona: Crítica.

3.1.2. El hieràtic

Es tracta d'una escriptura cursiva utilitzada per a la correspondència quotidiana i l'administració, que requeria més rapidesa i eficiència. Generalment escrita amb tinta sobre papirs o trossos de ceràmica o pedra; orientada horitzontalment, sempre es llegeix de dreta a esquerra. Va ser utilitzada tan aviat com els jeroglífics, des de *ca.* 3100 fins a època romana.

3.1.3. El demòtic

Escriptura altament cursiva utilitzada des de la Dinastia XXVI (*ca.* 650) fins al segle v dC. Va reemplaçar el hieràtic per a qüestions quotidianes. Durant el període que el demòtic va ser empleat, el jeroglífic es va continuar utilitzant per a les inscripcions formals als temples i a les tombes, i el hieràtic va ser utilitzat per a molts textos de caràcter religiós.

3.1.4. El copte

El copte és la llengua egípcia escrita amb lletres gregues amb alguns signes addicionals no coneguts en grec (set signes procedents del demòtic). Està fortament connectat amb el cristianisme a Egipte i va ser usat principalment pels cristians del període bizantí sota el mandat islàmic. No va ser usat mai en l'administració civil. S'han conservat, però, un gran nombre de documents privats. És el llenguatge de l'actual església copta a Egipte.

3.2. Les llengües

A Egipte es van parlar principalment tres llengües successivament: l'egipci, el grec i l'àrab. Cada una d'aquestes llengües ha anat canviant al llarg del temps i han estat registrades per diferents tipus d'escriptures.

Pel que fa a l'egipci, es van utilitzar, com acabem de veure, quatre tipus d'escriptures en diferents èpoques: el jeroglífic, el hieràtic, el demòtic i el copte. La llengua egípcia forma part de la família de les llengües afroasiàtiques, que es divideixen entre les llengües semítiques i les camites. Està atestada des del període Predinàstic (*ca.* 3000) fins al període islàmic (iniciat al 642 dC), quan va ser reemplaçada per l'àrab.

3.3. El desenvolupament de l'escriptura egípcia

Durant el període arcaic egipci, que abraça les dues primeres dinasties (3000-2686), es dugueren a terme importants avanços en l'art, l'arquitectura, la tecnologia i l'administració. El més important dels avenços tecnològics va ser la creació d'un sistema d'escriptura fonètic. Les primeres evidències d'aquesta escriptura semblen coincidir amb la unificació del país sota un rei de caràcter diví que va ser identificat amb Horus. Generalment, s'atribueix la consolidació d'aquest procés a Narmer (*ca.* 3000), com exhibeix la paleta cos-

mètica trobada a Hieracòmpolis, amb jeroglífics que identifiquen persones i possiblement llocs, en escenes figuratives que simbòlicament legitimen el govern d'un rei (representat en papers real i simbòlic basat en una nova ideologia: la institució de la reialesa egípcia).

La Paleta de Narmer, ca. 3000. Font: *Wikimedia Commons*

Atès que cada rei començava el seu regnat amb una simbòlica reconstrucció de la unió de l'Alt i Baix Egipte, aquesta evidència no és conclusiva.

L'emergència de l'escriptura a Egipte també coincideix amb un període d'intens contacte amb Mesopotàmia. Aquest contacte era directe, probablement per mar, al voltant de la costa Aràbiga cap al mar Roig i probablement cap a terra pel uadi Hammamat. No només es van importar productes, sinó també idees. L'exemple més clar és l'ús del segell cilíndric, àmpliament usat per les primeres dinasties i durant el Regne Antic, tot i que quasi immediatament va adquirir un caràcter egípcia, com a vehicle dels nous ideats jeroglífics. Diversos motius mesopotàmics molt distintius apareixen en objectes decorats d'aquest període, com es veu a l'anvers de la Paleta de Narmer, on apareixen un parell de serps-felins, amb els seus colls interconnectats. Aquestes influències apareixen en el moment en què els sumeris gradualment evolucionen a un sistema d'escriptura que els permet registrar la distribució de productes i compilar llistes lexicals.

El desxiframent específic de moltes de les inscripcions datades de l'època de les primeres dinasties són incertes. Existeix una gran dificultat per entendre com evoluciona l'escriptura, aquest fet està relacionat amb els tipus d'artefactes i el seu context, eminentment funerari. De fet, la primera evidència de l'ús de

l'escriptura la trobem a la Tomba U-j d'Abidos (Naqada IIIA1, *ca.* 3300) sota la forma de petites etiquetes. És factible suposar que la seva primera funcionalitat estigui relacionada amb un ús economicoadministratiu i commemoratiu.

A partir de les dades disponibles es poden establir tres estadis per tractar d'explicar el desenvolupament de l'escriptura a Egipte.

En el primer estadi, els signes són utilitzats només com a símbols. No hi ha límits clars entre el dibuix/símbol i allò que és realment un signe en un sistema d'escriptura (és a dir, un contingut fonètic específic que hauria de ser llegit de la mateixa manera per qualsevol lector d'un mateix grup). La impressionant varietat de marques en les ceràmiques predinàstiques ha estat interpretada com una forma primerenca d'escriptura. El registre estaria, doncs, format per:

- 1) Dibuxos/símbols en algunes ceràmiques de Naqada, normalment identificant el propietari i/o el contingut (interpretats com noms de reis, llocs o déus).
- 2) Etiquetes (tauletes/plaques de marfil i fusta) enganxades a productes dipositats a les tombes reials (a Abidos), algunes amb la data de l'any del regnat i amb signes interpretats com noms de llocs, productes o persones.

Durant el segon estadi es produiria el començament de l'escriptura amb una estandardització limitada. Els primers desenvolupaments inclouen l'aparició de les normes en la direcció de l'escriptura, les formes de signes individuals, l'ortografia de paraules aïllades i la progressiva tendència a escriure inscripcions més llargues. Aquests trets semblen indicar que l'escriptura jeroglífica va seguir des del començament un sistema de regles que es van utilitzar al llarg de tota la seva història. D'aquesta fase disposem de:

- 1) Inscripcions en gerres d'època predinàstica. Ja al període Naqada III ('Dinastia 0') hi ha vasos ceràmics amb «el nom d'Horus» d'un rei i una petita inscripció.
- 2) Objectes cerimonials, com la Paleta de Narmer i els caps de maça de Narmer i del rei Escorpí.
- 3) Números: el sistema de números ja estava totalment desenvolupat a la fase Naqada III.
- 4) Primeres inscripcions fonètiques.
- 5) Esteles senyalitzant les tombes dels reis, una reina i personal procedents de tombes secundàries d'Abidos, que mostren els noms i els títols de les persones enterrades (I Dinastia).

El nom d'Horus

El nom d'Horus és l'atestació més antiga de títol reial a Egipte. Consta de tres elements: (1) façana de palau; (2) falcó Horus de peu dret, i (3) el nom del rei escrit en el marc de la façana del palau.

6) Tauletes de marfil, os i fusta de la I Dinastia. Les accions es mostren a les tauletes com imatges; sembla que en aquest moment els verbs no s'escriuen. Al costat de les imatges hi ha inscripcions curtes. La majoria de les tauletes es van trobar a les tombes reials d'Abidos i a les tombes datades de les primeres dinasties a Saqqara.

Durant el tercer estadi té lloc el desenvolupament de l'estandardització. Es produeix el desenvolupament d'un sistema fix d'escriptura, tot i que moltes de les inscripcions de la III Dinastia encara consisteixen només en llistes de títols i ofrenes. En realitat, els signes i l'escriptura de moltes paraules no es documenten fins al Regne Antic. D'aquest moment comptem amb:

1) Segells, i les seves impremtes, de reis, reines i funcionaris a partir de la segona meitat de la I Dinastia. Els textos i els títols de la II Dinastia són sovint molt similars als de la III i IV Dinasties.

2) Major complexitat: esteles privades de la II Dinastia

3) Inscripcions funeràries de la III Dinastia, majoritàriament títols.

Per al primer text narratiu d'una certa llargada hem d'esperar fins a finals de la tercera Dinastia, durant el Regne Antic (Dinasties III-VIII); es tracta de la inscripció biogràfica de Metjen (*ca.* 2600), són frases molt simples però que mostren un ús abundant de determinatius, que ara prenen la forma de signes separats col·locats al final de les paraules. Durant aquest període ja es documenta un ús ampli dels jeroglífics, incloent-hi frases verbals; com exemplifiquen les biografies, com la que acabem de mencionar, les còpies de decrets en hieràtic, contractes funeraris i testaments, així com cartes en hieràtic i la comptabilitat dels temples, a més dels textos religiosos i els Textos de les Piràmides. Cal destacar l'anomenada Pedra de Palerm, que recull una llista de reis des dels orígens fins al tercer rei de la V Dinastia. A més, la inscripció també recull el registre sistemàtic dels nivells del Nil de cada any de regnat; la primera evidència d'aquest tipus d'annals es troba en les etiquetes, abans citades, que designaven els anys reials de les primeres dinasties a partir d'esdeveniments.

Estela del rei serp, I Dinastia, trobada a Abidos (Museu del Louvre, E 11007). Font: [Wikimedia Commons](#)

Literatura egípcia

El període màxima esplendor de la literatura egípcia va ser durant el Regne Mitjà, on destaquen obres com *Les aventures de Sinuhé* i *El camperol eloqüent*.

4. El món Egeu

Es coneixen quatre escriptures al món egeu adscrites a l'Edat del Bronze, tres de les quals van ser utilitzades principalment a l'illa de Creta: la pictogràfica, l'escriptura del disc de Festos i el Lineal A. Cap d'aquestes ha pogut, fins ara, ser desxifrada. No obstant això, la quarta, el Lineal B, pot ser llegida, i la llengua que enregistra era una forma de grec arcaic; els seus testimonis provenen també de Creta, però a més del continent grec.

Aquest sistema va desaparèixer amb el col·lapse del món del Bronze Final, i quan l'escriptura va aparèixer novament registrant la llengua grega, al segle VIII, va tenir un format completament diferent: l'alfabètic. D'aquest sistema d'escriptura s'han conservat milers de papirs, sobretot procedents d'assentaments grecs a Egipte. No obstant això, moltes de les obres mestres de la literatura, la història i el pensament grec han arribat a nosaltres només a través de còpies fetes reiteradament des de l'antiguitat clàssica, durant l'Edat Mitjana i el Renaixement. D'altres només tenim constància de la seva existència perquè van ser citades per autors que les van poder llegir.

4.1. Els sistemes sil·làbics i les llengües que els van emprar

Els primers exemples d'escriptura descoberts a Grècia provenen de Creta, concretament del jaciment de Cnossos, descobert per sir Arthus Evans el 1900. Durant les seves excavacions, Evans va desenterrar les restes de tota una civilització que va aflorar a Creta durant el Bronze Mitjà, *ca.* 1900-1400. Caracteritzada pel sistema palatí, el seu màxim exponent és el gran i elaborat palau de Cnossos, un veritable laberint amb sales de recepció decorades amb frescos, sala del tron, capelles i magatzems. Subsegüents excavacions han descobert altres palaus a l'illa com el de Festos, Agia Triada, Mallia i Kato Zakro.

D'aquesta civilització s'han preservat les evidències de tres diferents sistemes d'escriptura: l'escriptura pictogràfica, l'escriptura del disc de Festos i el Lineal A. Malauradament, cap d'aquestes ha pogut ser desxifrada i, per tant, roman sense poder-se precisar la llengua que registrarien. Tot i així, sembla ser que totes haurien registrat la mateixa llengua, i que aquesta no seria la grega; alguns investigadors han proposat que es tractava d'una llengua semítica o luvita, d'altres una llengua indoeuropea, mentre que uns altres postulen que es tracta d'una llengua cretenca única i desconeguda esperant a ser desxifrada.

Totes aquestes escriptures són sil·labaris, d'entre 80 i 100 signes, complementats amb logogrames que representen una paraula sencera i signes per als nombres, els pesos i les mesures de líquids i sòlids.

El suport d'aquestes inscripcions és principalment l'argila, en forma de tauletes o d'etiquetes que es podien enganxar a objectes, portes, etc. També apareixen en una varietat d'objectes, incloent-hi elements votius depositats als santuaris extramurs.

4.1.1. L'escriptura pictogràfica

El primer tipus d'escriptura era pictogràfica, sembla que va ser desenvolupada localment a partir de l'ús extensiu de segells de pedra gravats per registrar sobre l'argila tova impressions d'objectes familiars, com una fletxa. Milers d'aquests segells han sobreviscut, estaven fets de diferents materials preciosos, com: el jaspí, l'ametista, el cristall de roca i l'or. Preserven una àmplia varietat de dissenys naturalístics que il·luminen molts aspectes del món físic de la cultura minoica. Originàriament, la idea del segell probablement representava la signatura del propietari, o garantia la quantitat i/o qualitat del contingut dels vasos.

Gradualment, el mètode d'imprimir sobre l'argila amb dissenys gravats va donar lloc a l'escriptura pictogràfica lineal, en la qual els signes es van simplificar, se'n van afegir de nous i els missatges registrats van esdevenir més llargs i complexos. Aquesta escriptura lineal estava incisa majorment en tauletes i etiquetes d'argila sense coure. En funció de la freqüència dels numerals en aquests textos, sembla que han estat emprades principalment per la comptabilitat, probablement en connexió amb la complexa vida econòmica dels palaus. Addicionalment als antics signes pictogràfics, l'escriptura conté signes quasi certament representant els sons de la llengua. Encara hi ha molt poques tauletes d'aquesta escriptura per permetre el seu desxiframent i la identificació de la llengua que anotaven.

4.1.2. El disc de Festos

El segon tipus d'escriptura apareix principalment en l'anomenat disc de Festos, trobat durant els treballs d'excavació del palau el 1908. Es tracta d'un objecte únic, d'argila, d'uns 17 cm de diàmetre, datat *ca.* segle XVII. El disc va ser incís en ambdues cares amb un espiral i després s'hi van estampar, amb segells individuals, una sèrie de signes que recorren en espiral. Atès que alguns signes se solapen, es dedueix que es van estampar des de l'exterior vers l'interior, i probablement han de ser llegits d'aquesta manera. Després, el disc va ser cuit en un forn. Línies verticals divideixen les paraules, i sovint l'últim signe d'una paraula té una traça obliqua a sota, com si marqués el final d'una frase. Hi ha 45 signes diferents en el disc, molts dels signes individuals representen clarament objectes identificables, com un home que corre o un ocell. Set d'aquests signes han estat identificats en una destrat de bronze procedent d'Arkalochori. Organitzant les paraules per les frases aparents (marcades per les traces obliqües) es pot observar que ambdós costats finalitzen amb sèries

similars de frases. Aquestes sèries similars semblen respondre a repeticions i ritmes, fet que apunta a que el disc hagués registrat un poema o una cançó; per tant, es tractaria d'un text religiós o d'un himne.

El disc de Festos. Font: *Wikimedia Commons*

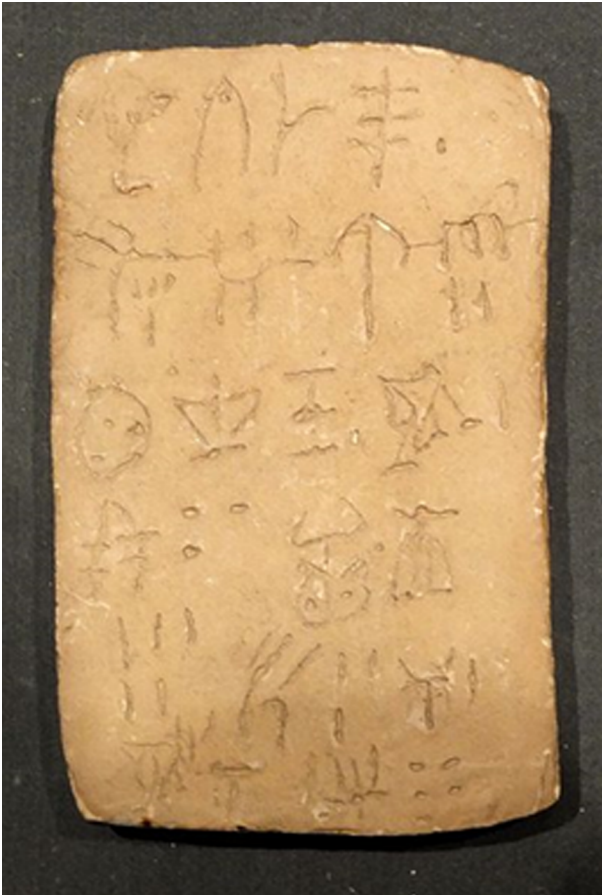
4.1.3. El Lineal A

De manera encara poc coneguda, l'escriptura pictogràfica lineal a Creta va evolucionar cap a una escriptura molt més sofisticada i flexible que Evans va anomenar Lineal A. Sembla ser que les dues van ser usades simultàniament, però probablement per a diferents tipus de documents o responent a diferents finalitats.

Prop d'una tercera part dels signes emprats en el Lineal A van ser agafats del seu predecessor pictogràfic, creant una versió cursiva i abstracta, el sistema numèric es va perfeccionar i les inscripcions en Lineal A es llegeixen d'esquerra a dreta.

Les inscripcions en Lineal A apareixen en una gran varietat d'objectes: pots d'argila, gerres d'emmagatzematge, agulles de cap d'or, anells, taules d'ofrenes i un únic segell. Tot i així, la gran majoria són sobre tauletes d'argila.

Aquestes tauletes registren principalment llistes d'objectes, productes i personal com a part de la burocràcia del palau. L'esquema típic d'una tauleta és un grup de signes incisos formant una paraula, seguits d'un ideograma representant un producte i una notació numèrica que aparentment registra els totals. S'han atestat 70 signes, massa per a un alfabet, però massa pocs per a una escriptura purament pictogràfica. Molts investigadors consideren que es tractaria d'una escriptura sil·làbica. Tot i que el nombre d'inscripcions no supera les 200, la seva distribució arriba a més de vint jaciments diferents de Creta i del continent, fet que indica la difusió d'aquest sistema d'escriptura. La seva cronologia abraça des del 1650 fins a la destrucció dels palaus cretencs dos-cents anys més tard.

Tauleta amb escriptura en Lineal A (Minoic recent I B, ca. 1500) procedent de les excavacions a Haghia Triada, entre el 1902 i el 1912. Font: *Wikimedia Commons*

4.1.4. El Lineal B

Adicionalment als objectes inscrits en escriptures pictogràfiques i del Lineal A, Evans va descobrir al palau de Cnossos aproximadament 4.000 tauletes escrites en un altre tipus d'escriptura que va anomenar Lineal B. Originàriament, les tauletes de fang s'inscrivien amb un instrument esmolat sobre l'argila tova, un cop deixades assecar al sol, eren emmagatzemades en cistelles. Accidentalment, però, aquestes tauletes van patir l'intens calor del foc que va destruir el palau de Cnossos ca. 1400, de tal manera que les va preservar en un bon estat de conservació.

Malgrat certes semblances amb el Lineal A, ambdues són sistemes sil·làbics, els textos en Lineal B difereixen d'aquests: les tauletes estan organitzades en línies horitzontals i les paraules estan separades per traces curtes i verticals. El seu estudi ha permès detectar un augment de l'ús dels ideogrames usats freqüentment, juntament amb un sistema numèric complet; llur xifra més alta és 10.000. La impressió general és que s'ha incrementat l'eficiència i l'organització respecte a les inscripcions del Lineal A. Cal destacar que a Creta no s'han trobat més tauletes de Lineal B fora del palau de Cnossos, l'únic de l'illa que va sobreviure a les destruccions del 1450.

El 1939, poc abans de l'inici de la Segona Guerra Mundial, Carl W. Blegen, de la Universitat de Cincinnati, iniciava les excavacions al jaciment de Pilos, al sud-oest del Peloponès, on va sortir a la llum un important palau datat de l'Edat del Bronze i l'excelsa descoberta de l'arxiu del palau, el qual proveí de més de 1.100 tauletes d'argila molt similars al grup de les de Lineal B descobertes a Cnossos. De la mateixa manera, s'havien preservat gràcies a la seva cocció en incendiar-se el palau durant el període de destruccions del 1200. Altres vestigis d'aquest tipus d'escriptura s'han documentat a Micenes, Tirint i Tebes.

Aquesta escriptura va ser finalment desxifrada el 1952 per Michael Ventris i John Chadwick, els quals van identificar que la llengua era una forma arcaica de grec. El seu desxiframent va revelar que dos terços dels signes tenen un equivalent en el sistema del Lineal A, fet que ha permès conèixer el valor fonètic de prop de quinze dels seus sil·labogrames; sense que hagi estat possible encara poder-lo desxifrar per l'escassetat de restes. Aquesta coincidència de signes ha fet suggerir que el Lineal B hauria haver estat desenvolupat a Creta a partir del Lineal A per tal d'adaptar els sons de la llengua grega.

L'escriptura és força conservadora i uniforme, i durant els dos segles de la seva atestació s'observen pocs canvis. Els registres dels textos són majoritàriament força simples; es tracta sobretot de transaccions, bàsicament de llistes de gent, animals, productes, aliments i armes. Registren les entrades al palau d'aquests elements i la seva distribució als camps del voltant. Les datacions són mensuals, semblen provenir de l'any en curs. En definitiva, ens il·lustren sobre temes de l'economia i de la societat del palau, com el treball del metall, la cria d'ovelles, la producció de la llana, els productes agrícoles, el comerç, etc. No s'han trobat cartes reials, lleis, poemes o literatura. L'escriptura sembla haver estat confinada als escribes del palau.

El fet més remarcable d'aquest sistema d'escriptura és la seva total desaparició amb el col·lapse dels centres micènics i dels majors centres polítics i culturals del Pròxim Orient el 1200.

4.2. El sistema alfabètic i la llengua grega

Amb el col·lapse de les societats de l'Edat del Bronze, Grècia entra en un llarg període d'absència de fonts escrites, i quan, a mitjan segle VIII, es torna a escriure de nou, es fa d'una manera totalment diferent sense cap rastre del sistema previ.

Tauleta micènica amb una inscripció en Lineal B, ca. 1250 (National Archaeological Museum of Athens, N 7668). Font: Wikimedia Commons

Tot i que la tradició grega posterior va atribuir la invenció de l'escriptura a divinitats, com Hermes, o a herois, com Prometeu o Cadme, va perviure el coneixement que els grecs van aprendre l'alfabet dels fenicis, tal com atesta el mateix historiador Heròdot:

«Per cert, aquests fenicis arribats amb Cadme, entre els quals hi havia els gerifeus que es van establir en aquesta terra, introduïren a Grècia, entre molts altres coneixements, l'alfabet, del qual al meu entendre, els grecs no disposaven fins aleshores. Al principi fou l'alfabet que també fan servir tots els fenicis, però amb el temps, justament amb el so de les lletres, van canviar-ne també la forma. En aquell temps a la majoria de les regions al voltant dels fenicis hi habitaven grecs jònics, els quals adaptaren les lletres de l'alfabet que els fenicis els havien ensenyat, les van utilitzar introduint-hi les lleugeres modificacions i, en fer-ne ús, acordaren anomenar-les 'fenícies', com era justícia, ja que aquests les havien introduït a Grècia.»

Heròdot d'Halicarnàs, *Històries* V: 58. Text grec revisat, traducció i notes de Joaquin Gesté, 2008, Fundació Bernat Metge. Barcelona: Alpha.

Aquesta visió tradicional ha estat corroborada pels primers exemples atestats d'escriptura grega alfabètica. Les formes de les noves lletres gregues en aquestes primeres atestacions troben paral·lels molt propers en les inscripcions lineals fenícies. L'ordre de les lletres és pràcticament idèntic en els dos sistemes alfabètics, i els grecs van utilitzar els noms de les lletres fenícies (*ʾalp*, *bêt* i *gaml* van esdevenir *alpha*, *beta* i *gamma*), desproveint-les del seu valor acrofònic i utilitzant-les només per donar nom a les lletres. La direcció de l'escriptura en algunes d'aquestes primeres inscripcions segueixen el sentit del lineal fenici, de dreta a esquerra.

Però els hel·lens no van copiar simplement l'alfabet fenici, sinó que el van modificar per adaptar-lo a les seves necessitats, com s'evidencia en les notables diferències entre els dos sistemes. Amb les lletres semítiques els grecs comparteixen de l'*alfa* a la *tau*, però les darreres quatre lletres: *phi*, *psi*, *chi* i *omega* van ser afegides pels grecs per suplementar els sons que necessitaven, a més d'utilitzar cinc signes per anotar les vocals. Van desenvolupar, per tant, un sistema de signes complet. El sistema fenici era complicat per escriure la llengua grega indoeuropea: contenia consonants que no existien en grec i, en conseqüència, aquests signes van ser utilitzats per registrar les vocals; per exemple, la parada glotal, l'*alef* fenici, va ser usat per representar la vocal *a*. Aquest innovador pas ha tingut una gran repercussió en els alfabet del món occidental.

Malgrat que no tenim inscripcions bilingües ni fragments que evidencien el procés d'adaptació de l'alfabet, les grans divergències entre les formes de les lletres gregues en les diverses escriptures locals –el que es coneix amb el nom d'**alfabets epicòrics**– proven de manera fefaent que va ser un procés complex i múltiple.

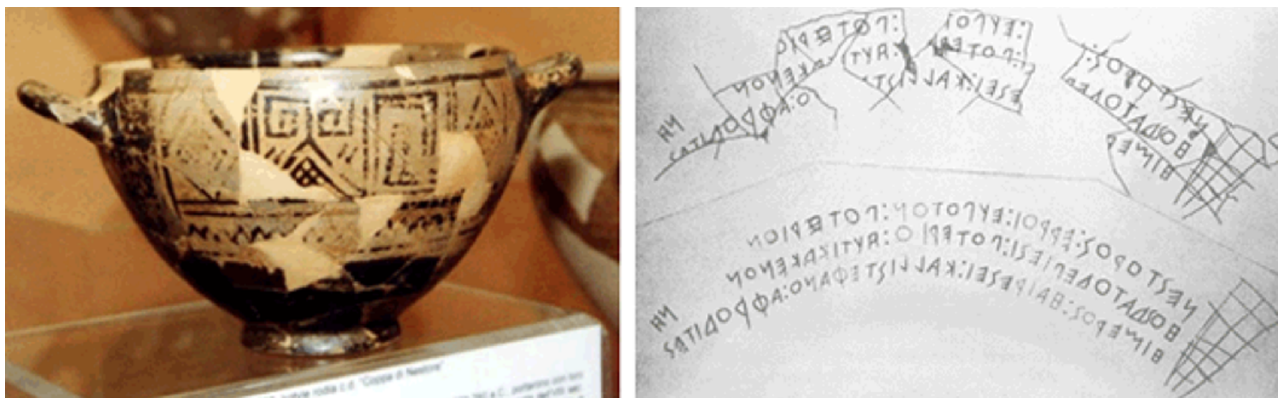
Tant les llegendes gregues com l'arqueologia proveeixen d'escenaris propicis per a la interacció entre grecs i fenicis abans de mitjan segle VIII. L'expansió comercial fenícia vers Occident va implicar una forta presència fenícia en tot el Mediterrani des de mitjan segle IX. Els grecs tenien, per tant, àmplies oportunitats d'interactuar amb fenicis, tant a Occident com a Orient. A Orient es

Bibliografia recomanada

Stroud, Ronald S. (1989). «The Art of Writing in Ancient Greece», a: Senner Wayne, M. *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, pp. 103-119.

té constància de la intensiva activitat comercial grega en assentaments com el d'Al Mina, a Síria, excavat per sir Leonard Woolley. Tot i que només s'ha trobat una única inscripció grega arcaica en aquest jaciment, sembla l'escenari més adient per a l'aprenentatge de l'alfabet fenici i de la seva adaptació a les necessitats de la llengua grega.

De les primeres inscripcions gregues destacarem un únic exemple prou representatiu de les primeres inscripcions gregues alfabètiques atestades.

La Copa de Nèstor. Font: *Wikimedia Commons*

Es tracta de l'anomenada Copa de Nèstor, una copa de l'estil del Geomètric final, datada en el segle VIII; va ser trobada a l'interior d'una tomba a l'assentament de Pitècusa, fundat pels eubeus, a l'actual illa d'Ischia, a la badia de Nàpols. La copa presenta tres línies incises amb un text que es llegeix de dreta a esquerra i a intervals, l'autor ha afegit signes de puntuació per ajudar a la lectura. El text és en vers, consisteix en un breu encapçalament seguit de dos hexàmetres dactílics: «Jo sóc la deliciosa copa de Nèstor per beure. Qui begui d'aquesta copa ràpidament el desig d'Afrodita s'apoderarà d'ell». Podria ser, doncs, que el propietari de la copa s'anomenés Nèstor, però també pot tractar-se d'una al·lusió a la copa de Nèstor descrita en la *Iliada* d'Homer. Si fos així, estaríem davant d'una al·lusió literària.

Com dèiem, aquest exemple comparteix les característiques d'aquests primers textos: tots són de caràcter privat, es tracta de dedicatòries que estableixen la propietat d'un objecte i, a vegades, l'atribució del creador. Els temes favorits són el beure, la dansa i l'amor, molts escrits en vers. Ja des de l'inici veiem la individualitat i l'elegància de l'expressió hel·lènica, indicant potser la importància que tenia en la vida cultural la poesia, la cançó i, potser, també el paper decisiu que tenien aquestes activitats en l'origen de nou de l'escriptura.

Sigui quina sigui la raó principal que va motivar la seva creació, l'alfabet grec es va propagar ràpidament i per a un ampli ventall de funcions. Ben aviat, el sistema va ser utilitzat per deixar testimoni de dos dels autors més antics i rellevants de la literatura grega; ens referim a Homer i a Hesíode.

Bibliografia recomanada

La Iliada i *L'Odissea*, d'Homer, i la *Teogonia* i *Treballs i dies*, d'Hesíode.

En èpoques arcaica i clàssica, decrets oficials, tractats i dedicacions públiques van ser incisos en columnes de pedra i en plaques de bronze a la vista pública. En època hel·lenística es va desenvolupar un estil de lletres monumental especial per a determinats monuments erigits per personatges, com el rei Alexandre Magne i els seus successors.

5. Roma

El sistema d'escriptura alfabètic va passar, una vegada més, a ser adaptat per registrar una llengua diferent. L'alfabet grec va passar així a ser usat pels habitants de la península Itàlica i, quan la ciutat de Roma va esdevenir un Imperi, l'alfabet llatí es va estendre per tots els territoris dominats per ella. Conseqüentment, l'alfabet es va difondre de manera gradual amb les legions romanes fins a les fronteres de l'Imperi: des d'un extrem a l'altre del Mediterrani i per bona part d'Europa i del Pròxim Orient.

Una de les característiques principals de l'alfabet llatí, que va beneficiar la seva difusió, va ser la seva remarcable uniformitat i estabilitat. Sense gaires modificacions va sobreviure a la caiguda de l'Imperi arribant a l'Edat Mitjana i al Renaixement, fins a esdevenir l'escriptura dominant al món occidental actual.

5.1. La transmissió de l'alfabet

Com acabem de veure, és precisament a terres occidentals on es va localitzar un dels primers exemplars d'escriptura alfabètica grega, i serà justament la transmissió de l'alfabet grec als habitants de la península Itàlica una de les conseqüències més importants de la colonització grega iniciada al període arcaic. La colònia grega de Cumes, a l'oest de la badia de Nàpols, sembla haver tingut un paper primordial. Els detalls exactes de la transmissió continuen sent discutits pels especialistes, però la influència de l'alfabet grec en les primeres inscripcions preservades dels etruscos i dels parlants del llatí dels voltants de Roma és inequívoca. Tant si els llatins van aprendre l'alfabet directament dels grecs, com si ho van fer mitjançant intermediaris etruscos, el deute amb els hel·lens és obvi, tal com atesten les primeres inscripcions llatines conservades. Després de rudimentaris passos, al segle III l'alfabet llatí va arribar més o menys al seu estadi clàssic de desenvolupament.

Les fonts literàries clàssiques, gregues i romanes no es posen d'acord en qui va ser el responsable de la introducció de l'alfabet al centre d'Itàlia. D'acord amb la tradició preservada pel romà Tàcit (*Annals* II, 14), els primers habitants del Laci van rebre l'alfabet del grec Arcadi Evander. Plini el Vell (*Història Natural*, 7.56.193) atribueix la introducció de l'alfabet als etruscos: als *pelasgi*. El grec Plutarc (*Romulus* 6.1) i Dionís d'Halicarnàs (*Antigüïtas romanes*, 1.84.5) l'atribueixen a la figura llegendària de Ròmul, qui, educat pels grecs a Gabii, va ser el transmissor de l'alfabet grec al món llatí. Aquestes tradicions compartei-

xen la tendència historiogràfica d'atribuir una important innovació cultural a personatges mítics o llegendaris; però també reconeixen, correctament, el paper dels grecs en el procés.

Les evidències arqueològiques i epigràfiques semblen demostrar que els etruscos –que van rebre l'alfabet grec dels calcidis, que el van portar amb ells als seus assentaments de Pithecusa (a l'illa d'Ischia) i a Cumes en el segon i tercer quart del segle VIII– van ser els responsables de l'adopció del sistema al Laci.

La presència etrusca al Laci està atestada, com a mínim des del 680-650, per luxosos materials de factura etrusca, tant artesanian (joies d'or, ornaments d'ivori, vasos de plata, etc.) com productes (vi i oli grec). Gran part d'aquest registre material prové de l'aixovar funerari. En termes generals, les característiques d'aquesta cultura material semblen indicar una poderosa elit governant etrusca. Aquesta influència etrusca es deixa veure també en altres àmbits, com en les innovacions arquitectòniques (canvis en l'estructura dels hàbitats i de les tombes) i en l'organització dels assentaments del Laci, entre els quals figura Roma durant el darrer quart del segle. La tradició literària llatina confirma aquesta presència cultural etrusca amb la figura d'un rei etrusc en aquest període: Luci Tarquini, de qui es diu que el seu pare era un comerciant grec de Corint, Demarat, qui s'assenta a Tarquínia *ca.* 650. Aquesta referència es suma a les evidències que assenyalen el paper dels etruscos com a intermediaris en el procés de transmissió de la cultura grega al Laci durant el segle VII.

Pel que fa a l'escriptura, sembla ser que van ser, concretament, els etruscos de les ciutats de Caere (Cerveteri) i Veii (Veis) –les més actives comercialment al Laci durant el segle VII– del sud d'Etrúria; tal com avala el fet que l'alfabet usat en les inscripcions del Laci és el mateix que el que s'usava a Caere i Veii.

L'alfabet introduït al Laci, al segle VII, va ser l'alfabet usat per les ciutats etrusques de Caere i Veii, l'anomenada varietat «de Caere» de l'alfabet etrusc.

Com hem vist en tractar l'adaptació de l'alfabet fenici pels grecs, un sistema d'escriptura funciona amb una determinada llengua, i quan aquest sistema s'agafa per registrar un altre sistema fonètic apareixen dificultats derivades de les diferències existents entre les dues llengües. De la mateixa manera, les diferències entre la llengua etrusca i la llatina van comportar modificacions en l'alfabet, com per exemple l'ús de l'*òmicron* amb valor «o», que els etruscos no van usar mai. Aquest fet indica que els responsables de l'adaptació estaven familiaritzats amb els valors de les lletres gregues. Els abecedaris trobats a Etrúria contenen, addicionalment a les lletres usades per escriure l'etrusc, lletres que s'utilitzaven per escriure el grec i el fenici, el que demostra que els etruscos van preservar i transmetre l'alfabet d'una manera completa, presumiblement allò

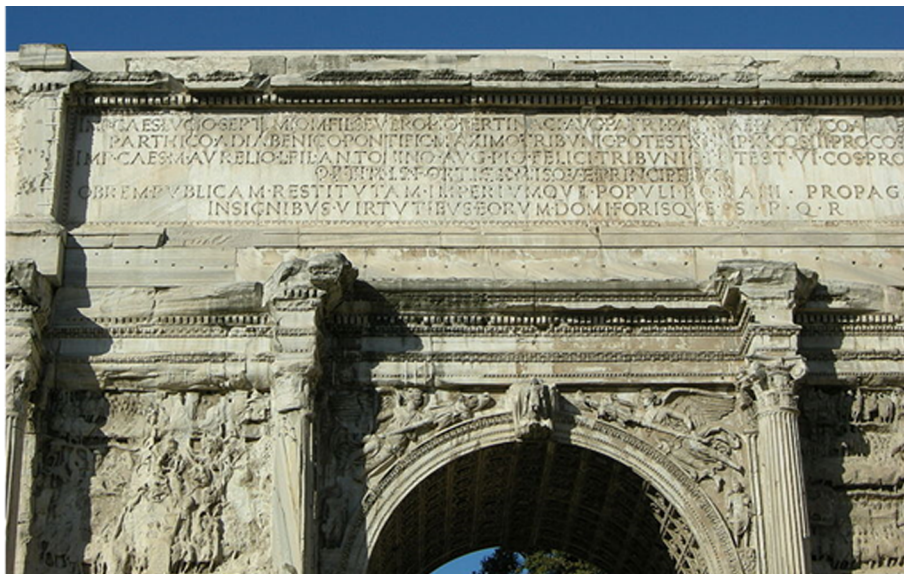
que els grecs els van transmetre a ells. Es creu que els responsables del disseny de l'alfabet llatí van ser etrusc-llatí bilingües (és a dir, llatins que sabien parlar i escriure l'etrusc i etruscs que sabien com s'escrivia l'etrusc i parlaven llatí).

En aquest context s'entén l'aparició de l'element grec, via mediació etrusca, en la forma de l'alfabet llatí. No s'han trobat abecedaris llatins arcaics. Per tant, aquest s'ha de reconstruir a partir de les primeres inscripcions dels segles VII i VI (que no són gaires, prop d'una vintena), extraient la forma de les lletres. Aquesta reconstrucció ha identificat vint-i-una lletres. Moltes de les inscripcions anteriors al 550 s'han trobat a Roma (aquestes no estan subjectes a normes, les inscripcions mostren una diversitat considerable respecte a la forma de les lletres i la direcció de l'escriptura); a partir d'aquesta data ja es troben també als assentaments més importants del Laci.

Les inscripcions llatines de finals del segle VII estan escrites d'esquerra a dreta, a imitació de la direcció de les de Veii i Caere d'aquest període. Diverses fonts contribueixen a mostrar la fluïdesa de l'estat de l'alfabet llatí en els segles VII i VI: la variació en la forma d'algunes lletres, per exemple *ípsilon* i *my* amb cinc traços és herència de l'escriptura etrusca; el contacte amb escriptures foranes, a banda de les del sud d'Etrúria, ha contribuït a la variació de la forma de les lletres (quatre traços per a *my*) i la direcció serpentina. Durant aquest període també és possible reconèixer els primers desenvolupaments interns. Aquestes variacions en les inscripcions llatines d'aquest període són importants perquè assenyalen que el sistema estava viu i estava trobant el seu camí autònom entre els altres sistemes d'escriptura que existien a l'antiga Itàlia.

De les inscripcions que apareixen a finals del segle VI, i de les poques restes d'escriptura que existeixen dels segles V i IV, es detecta l'emergència de normes d'escriptura com per exemple la direcció de l'escriptura d'esquerra a dreta, que esdevé la preferida. Aquesta normalització s'ha associat, en part, a l'auge de Roma com una entitat política preminent al Laci. Per tant, és possible que les inscripcions romanes podien haver-se considerat més prestigioses i servir de model per a altres centres llatins del Laci.

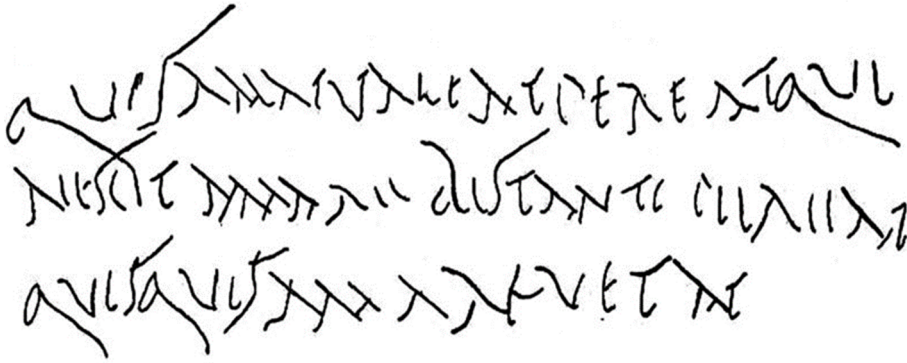
A inicis del segle III, quan Roma clarament domina políticament el Laci, les inscripcions són més freqüents. La diferència més important amb el període arcaic és l'aparició del so 'g'. Segons la tradició romana, aquesta introducció és obra de Spurius Carvilius Ruga, cap a mitjan segle III, qui va obrir la primera escola de gramàtica a Roma. D'aquesta manera, amb la 'z' reutilitzada per representar el so 'g', l'alfabet llatí va assumir la seva forma durant la República i l'inici de l'Imperi. A finals de la República, la *ípsilon* i la *zeta* gregues (amb els valors grecs de 'ü' i 'z', respectivament) s'afegeixen a l'alfabet llatí per poder escriure paraules gregues. Quan aquestes lletres es codifiquen, com a membres de l'alfabet, prenen el seu lloc al final de la sèrie darrere de la 'x'.

Inscripció a l'arc de l'emperador Septimi Sever (193-211 dC). Font: *Wikimedia Commons*

A finals de la República, la diversitat de la funció de les inscripcions (públiques i privades) i l'adquisició de maneres d'escriure més econòmiques (pinzell i tinta) contribuïren a augmentar les diferències estilístiques entre les formes de les lletres. L'escriptura monumental apareix regularment en les inscripcions més importants erigides per l'estat i, ocasionalment, en inscripcions privades de particulars que podien pagar-les. Aquestes lletres eren generalment ben definides i incises en la pedra per artesans especialitzats.

L'anomenada *scripta actuaria* va ser utilitzada per a les llargues inscripcions de l'estat, les de menor importància i algunes del sector privat. També es va utilitzar per pintar les notícies sobre les eleccions i els anuncis, com s'observa als murs de les cases de les ciutats, sepultades pel Vesuvi, de Pompeia i Herculà. Les lletres d'aquests documents, degut a que es feien amb pinzell i tinta, assumeixen una forma més fluida i fina. Aquest estil cal·ligràfic és finalment imitat pels picapedrers i apareix a les inscripcions tallades en pedra.

C.I.L. IV 4091

**QVIS AMAT VALEAT PEREAT QVI
NESCIT AMARE BIS TANTI PEREAT
QVISQVIS AMARE VETAT**

Grafit Pompeia (C.I.L. IV 4091). Font: *Wikimedia Commons*

Funcionalitat

Exactament com i per quins motius els llatins van aprendre l'art de l'escriptura encara no s'ha pogut establir certament. No hi ha evidències que adquirissin l'escriptura per raons econòmiques, és a dir, per registrar comptes i transaccions comercials. Les evidències epigràfiques procedents del Laci i d'Etrúria apunten a un escenari diferent, semblaria que l'escriptura va ser adquirida com un símbol de prestigi per famílies benestants.

Es coneix que a Etrúria es practicava l'intercanvi de regals valuosos per cimentar acords, intercanvis i amistat, també que alguns d'aquests regals presenten inscripcions que ens indiquen tal funcionalitat. Les inscripcions acostumen a revelar el nom del propietari del regal, el nom de la persona que el dedicava, i més rarament el nom del productor de l'objecte.

La natura de les primeres inscripcions llatines documentades sembla indicar que aquesta pràctica es va traslladar al Laci, i, per tant, sembla plausible interpretar que l'escriptura hauria estat un mecanisme més en l'adquisició d'estatus per part de certs individus.

Les dues inscripcions més antigues de què disposem, datades en les darreres dècades del segle VII (ca. 620-600), provenen de contenidors de vi de producció llatina. Presumiblement, aquests contenidors haurien contingut un vi valuós, adequat per a l'intercanvi de presents. El primer contenidor es va trobar en una tomba prop de Gabii i porta una inscripció en forma de salutació: «Que estiguis bé, Tita» o «Que Tita estigui bé», depenent de si s'interpreta el verb en segona o en tercera persona. Del segon no es coneix la procedència segura, però sembla provenir del Laci, potser de Roma, porta una inscripció donant el

nom del recipient i el nom del responsable de la producció del contenidor: *eco urna tita vendias mamar* [cos m]ēd v̄hē [ced], «Sóc l'urna de Tita Vendia, Mamar [cos em va fer]».

Encara que no podem determinar en quin context hem de situar aquests objectes, és interessant notar que ambdues inscripcions es refereixen a dones: Tita i Tita Vendia. S'ha proposat que el segon pugui tractar-se d'un regal nupcial. Tot i que aquestes inscripcions llatines semblen servir a la mateixa funció que els seus paral·lels etruscs (regals inscrits), no segueixen l'estructura de les inscripcions etrusques. La inscripció de Tita és una salutació, la qual no troba paral·lels entre les primeres inscripcions etrusques.

Si és cert que famílies llatines benestants van ser les responsables de l'adaptació del sistema etrusc al llatí, l'escriptura sembla haver-se difós ràpidament d'aquests cercles. La inscripció del Fòrum de Roma, datada de manera segura *ca.* 570-550, és una inscripció pública que prohibeix la profanació d'una àrea sagrada. Per tant, l'escriptura es va utilitzar amb celeritat per a funcions públiques i religioses, encara que desconeixem com va ser el procés, ja que a finals del segle VI l'escriptura al Laci no és encara molt abundant.

És plausible proposar que, igual que a Etrúria, els santuaris -on havien escoles escripturals- haguessin tingut un paper clau en la disseminació de l'escriptura. Sabem que sacerdots romans van registrar esdeveniments importants amb els noms dels magistrats en ofici des de l'inici de la República, *ca.* 509.

Com ja hem anunciat, el fet més remarcable de l'alfabet llatí és la velocitat amb què es va expandir des de la ciutat de Roma a tota la península italiana. Entre el 300 i el canvi d'era, l'alfabet s'havia convertit en el principal sistema d'escriptura a la Península, reemplaçant els sistemes dels etruscos, umbris, samnites i grecs. Aquesta ràpida difusió per la península italiana és el resultat directe de la reeixida política de colonització de Roma. Quan Roma conqueria ciutats de fora del Laci, el territori de la ciutat era confiscat i la terra distribuïda entre els ciutadans romans. Aquests tenien la tasca de colonitzar el territori, i aquestes colònies de parlants de llatí van formar els centres que van estendre la llengua i el seu sistema d'escriptura.

Encara que és obvi que aquesta difusió va estar lligada al domini polític i comercial de Roma, la seva adopció per pobles tant diversos tant ràpidament és molt remarcable: atès que la dominació política no implica necessàriament un domini lingüístic o cultural. Aquest fet és clarament visible a Grècia, a partir del segle II, quan Roma esdevé la principal força política. Malgrat aquest fet, la llengua grega va continuar sent escrita en el sistema heretat dels fenicis. En realitat, va ser el sistema grec que va influir en el llatí amb la introducció, com hem vist, de dues lletres gregues com a conseqüència de l'enorme influència que va exercir la cultura grega sobre Roma.

5.2. Les llengües d'Itàlia

Malgrat els escassos testimonis conservats, els estudiosos han pogut identificar una quarantena de llengües o dialectes diferents que es parlaven a la península Itàlica i a Sicília abans de la dominació romana, que va fer que el llatí fos la llengua universal. L'atestació de les diferents llengües és molt diversa; d'algunes es conserva un nombre relativament gran de textos, mentre que d'altres el seu coneixement es basa en una o dues inscripcions fragmentàries; d'altres, la seva existència és només deduïble pels topònims.

Pel que fa a la seva classificació, la gran distinció s'estableix entre les llengües indoeuropees i les altres. La majoria són indoeuropees i pertanyen al grup de llengües «itàliques». La principal era el **llatí**, parlat originàriament a la regió del Laci, en la part meridional i oriental de la vall baixa del Tíber. Els especialistes han diferenciat diferents subgrups estretament emparentats amb el llatí: 'itàlic occidental' format pel vènet i el sícul, i un grup molt estretament emparentat, format per l'umbri i l'osc. Altres llengües eren el grec, parlat a les colònies gregues establertes a les costes del sud d'Itàlia des del segle VIII; el celta, parlat en quasi tota la vall del Po i el litoral adriàtic, i el messapi, parlat al taló de la bota.

Entre el grup de llengües no indoeuropees la més important és l'etrusc, d'altres són el rètic i el lígur. La **llengua etrusca**, atestada en milers d'inscripcions des del 700, escrites en una versió local de l'alfabet grec, roman un misteri. Tot i que aquestes inscripcions es poden llegir, es desconeix la llengua que expressen: no és indoeuropea i no té parents coneguts. La majoria dels textos són breus i de caràcter formular; la seva funció s'entén pel context, majoritàriament es tracta d'inscripcions votives o d'epitafis.

Mapa de les llengües parlades a la península italiana i les illes a l'Edat del Ferro, ca. segle vi. Font: *Wikimedia Commons*

Glossari

acrofònic És el principi pel qual un so es representa mitjançant un dibuix d'un objecte el nom del qual comença pel so que representa; per exemple: *a* per a arbre, *b* per a boca, etc.

aglutinant És un tipus de llengua que es caracteritza per expressar les funcions morfosintàctiques de les paraules per mitjà d'afixos diferenciats que s'adjunten a l'arrel. Aquest tipus de llengües funcionen de manera oposada a les llengües flexives.

boustrophedon Els grecs es referien amb aquesta expressió a les línies que alternen l'escriptura de dreta a esquerra i d'esquerra a dreta, tal com fa el bou quan passa l'arada.

cananeu Amb aquest terme es fa referència de manera general a les poblacions que van ocupar la zona del llevant sirià-palestí abans del col·lapse del sistema del Bronze Final del 1200. Aquestes poblacions compartien una cultura i parlaven un grup de diversos dialectes semítics. Després del 1200, aquests pobles es veieren reduïts a la zona costanera de l'actual Líban i del nord de Palestina, normalment anomenats fenicis (nom que els van donar els grecs i que significava 'gent de la porpra', per la seva activitat en el tenyit dels vestits).

ergativa En determinades llengües, el cas ergatiu és el que indica l'agent d'una acció transitiva.

indoeuropeu Terme utilitzat habitualment per designar les llengües parlades en la pràctica totalitat d'Europa i en algunes zones del sud i l'oest d'Àsia, que mostren notables similituds de vocabulari, sintaxi i morfologia. Aquesta família de llengües es pot subdividir en grups de llengües estretament emparentades entre si que es diferencien de grups anàlegs. Des del segle XIX s'ha pensat que totes aquestes llengües procedien d'un tronc comú.

semítica Denominació moderna que deriva del nom del personatge bíblic Sem, fill de Noè, emprada per designar el grup de llengües flexives que es van documentar en la zona del Pròxim Orient. Les llengües més importants són l'accadi, el fenici, l'hebreu, l'ugarític, l'àrab i l'etíop.

Bibliografia

- Bard, Kathryn, A.** (2008). *An introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Cornell, T. J.** (1999). *Los orígenes de Roma c. 1000-264 a.C. Italia y Roma de la Edad del Bronce a las guerras púnicas*. Barcelona: Crítica.
- Cross, Frank Moore** (1989). «The Invention and Development of the Alphabet», a: Senner Wayne, M. (ed.) *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, pp. 77-90.
- Schmandt-Besserat, Demise** (1989). «Two Precursors of Writing: Plain and Complex Tokens», a: Senner Wayne, M. (ed.) *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, pp. 27-41.
- Fischer, Henry George** (1989). «The Origin of Egyptian Hieroglyphs», a: Senner Wayne, M. (ed.) *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, pp. 59-76.
- Feliu, Lluís** (2007). *L'escriptura cuneïforme*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya.
- Gelb, I. J.** (1963). *A Study of Writing*. Chicago: University of Chicago Press.
- Green, M. W.** (1989). «Early Cuneiform», a: Senner, Wayne, M. (ed.) *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, pp. 43-57.
- Kemp, Barry, J.** (2006). *100 jeroglíficos. Introducción al mundo del Antiguo Egipto*. Barcelona: Crítica.
- Labat, René** (1976). *Manuel d'Épigraphie Akkadienne (Signes, Syllabaire, Idéogrammes)*. Paris: Geuthner.
- Sanmartín, Joaquín** (2005). *Epopèya de Gilgames, rey de Uruk*; traducción y edición de Joaquín Sanmartín. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona; Madrid: Trotta.
- Senner, Wayne M. (ed.)** (1989). *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press.
- Senner, Wayne M. (ed.)** (1989). «Theories and Myths on the Origins of Writing: A Historical Overview», a: Senner, Wayne M. (ed.) *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, pp. 1-26.
- Shelmerdine, Cynthia W. (ed.)** (2008). *The Cambridge Companion to The Aegean Bronze Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stroud, Ronald S.** (1989). «The Art of Writing in Ancient Greece», a: Senner, Wayne M. (ed.) *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, pp. 103-109.
- Wallace, Rex** (1989). «The Origins and Development of the Latin Alphabet», a: Senner, Wayne M. (ed.) *The Origins of writing*. Lincoln & London: University of Nebraska Press, pp. 121-135.
- Wengrow, David** (2011). «The Invention of Writing in Egypt», a: Teeter, E. (ed.) *Before the Pyramids*. Chicago: OIMP 33, pp. 99-103.
- Woods, Christopher (ed.)** (2010). *Visible Language. Inventions of writing in the Ancient Middle East and beyond*. Chicago: Oriental Institute Museum Publications 32.